

s ezzel szemben az antifasiszta mozgalmak, valamint miként alakult a szociáldemokrácia és a Szovjetunió kapcsolata. Nem merőben új témák, de Panaccionénak van új mondanivalója és olyan új forrásanyaga, amely feltétlen figyelmet érdemel. A következő fejezetnek („Az új Európa-elképzelés az 1930-as évek olasz szocialista gondolkodásában”) szintén van nemzetközi vonatkozása. Ezt követi egy nem kevésbé izgalmas fejezet egy olyan kérdésről, amiről már egykoron sokat írtak, hiszen minden napilap és folyóirat teli volt a problémával: a szocialisták és a háború veszélye az 1930-as években. E fejezetben különös gonddal fordul a szerző újra Karl Kautsky személyéhez, aki még ekkor sem fakult meg, még ha jelentősége kisebb volt, mint korábban. Ám nálunk ez a korszaka már alig ismert. Az 1980-as években Magyarországon megjelent Kautsky-kiadványok, mind az 1914 előtti korszakát tárgyalják. Végül a kötet utolsó fejezete a második világháború éveivel foglalkozik, elsősorban a szocialisták helyzetével és szerepével. Panaccione itt is két személyt emel ki külön, akik egyben programot is adtak a háború utáni világra: Pietro Nenni és Fjodor Dant. Tevékenységüket és írásait nagy gonddal mutatja be.

Jennitz János

LEO MARKS

BETWEEN SILK AND CYANIDE – THE STORY OF S.O.E.’S CODE WAR

(*Selyem és cián között. Az SOE rejtjelháborújának története*)

London, Harper Collins Publishers, 1998. 614 p.

Leo Marksot (1920–2001) az angolszász kultúrkörben jó fél évszázadon át – egészen a közelmúltig – neves forgatókönyvíróként ismerték. Csak nemrégiben bekövetkezett halála előtt fedte fel, egy éppoly szívszorongató, mint amennyire forrásértékű leírásában fiatalkori „másik énjét”. Eddig csak elszórt – bár publikus – adatokból volt tudható, hogy a szerző a második világháború idején az angol titkosszolgálat londoni főhadiszállásának egyik leghatékosabb kódfejtője volt. Az SOE-t (Special Operations Executive – Különleges Hadművelet Parancsnoksága) 1940 júliusában alapították Winston Churchill utasítására, hogy az „lángokba borítsa Európát”. Fő feladata ügynökök bevetése az ellenség által megszállt európai területekre és ott szabotázs akciók végrehajtása és egy „titkos hadsereg” felállítása volt. Ebben meghatározó szerep jutott a londoni központ és az ügynökök közötti kommunikáció megbízhatóságának, gyorsaságának, valamint annak, hogy azt az ellenérdeklét fél minél nehezebben tudja megfejteni.

E tárgykörben az elmúlt évtizedekben számos könyv látott napvilágot. A levéltári források felszabadulásával a könyvek, valamint a tárgykört érintő konferenciák száma arányosan nőtt. Mégis úgy tűnik – jórészt a tevékenység természetéből is adódóan –, hogy a leírások zömének a tényleges történetekhez való viszonya számos esetben megkérdőjelezhető. A fél évszázadon át hallgató Leo Marks könyve ezért is tekinthető a maga nemében páratlannak.

Nigel West, Counterfeit of Spies – Genuine or Bogus? An Astonishing Investigation into Secret Agents of the Second World War, St. Ermin’s Press, London, 1998. *Quentin Reynolds*, The Man Who Would Not Talk, Random House, London, 1953. *Barry Wynne*, Count Five and Die, Souvenir Press, London, 1958. *J. C. Mastermann*, The Double Cross System in the War of 1939-45, reprint Pimlico, London, 1995. *Aline de Romanones*, The Spy Wore Red, Random House, London, 1987. *Josephine Butler*, Churchill’s Secret Agent, Methuen, London, 1983. *M. R. D. Foot & J. M. Langley*, MI 9 – Escape and Evasion 1939-1945, The Bodley Head, London, 1979. *Nigel West*, Secret War – The Story of SOE Britain’s Wartime Sabotage Organisation, Hodder & Stoughton, London, 1992. *K. A. Merrick*, Fights of the Forgiven – Special Duties Operations in World War Two, Arms and Armour, London, 1989. *F. H. Hinsley & Alan Stripp* szerk., Code Breakers, Oxford University Press, 1993. *Michael Smith*, Station X – The Codebreakers of Bletchley Park, Channel 4 Books, London, 1998. Továbbá e sorok írója 1998. október 27–29. között részt vett az alábbiakban többször is említett SOE konferencián a londoni Imperial War Museumban.

A szerzőnek a szolgálathoz kerülése éppoly rendhagyó volt, mint amilyen mértékben befolyásolja a rendkívüliség az e területen való eredményes működést. Huszonkét évesen egy – a feketepecian vásárolt – csirkével a hóna alatt elhagyta a szülői házat, hogy hazafias kötelességének eleget tegyen. 1942 januárjában Bedford városába utazott, hogy rejtjelírói kiképzést kapjon. A sikeres felvételit követően küldték a jövendőbeli ügynököket Bletchley Parkba, az angol kódfejtő központba. Marks azonban azon kevesek közé tartozott, akit alkalmatlannak találtak, így vissza kellett térnie Londonba. Befolyásos rokona közbenjárására ugyan mégiscsak bekerült az SOE főhadiszállásra, de ottani bemutatkozása – látszólag – ismételtlen egy intellektuális balesettel kezdődött. Egy olyan kód feltörése, ami másoknak 20 percbe telt, neki egy egész napot vett igénybe. Csak a sikertelenség okát kereső vizsgafelügyelők vették észre, hogy Marks egy véletlen figyelmetlenség folytán – eltérően a többiekől – nem kapta meg a kód feltöréséhez szükséges elemi segédanyagot. Ennek fényében kezdték másképp értékelni a fiatalember teljesítményét, illetve kvalitásait.

Leo Marks a szinte állandó megújulást, naponkénti találékonyságot igénylő munkának a rejtelmeibe enged bepillantást. Részletekben menően tájékozódhatunk arról, hogy milyen állandósuló feszültség adódott a szabályokat értelemszerűen felrúgni kényszerülő gerillaakciók szervezése-irányítása, valamint a hivatali működés tradíciókon nyugvó – ahhoz ragaszkodó – nehézsége között. Az ellenséges területeken tevékenykedő ügynökök túlnyomó többsége rádió adóvevő útján tartotta a kapcsolatot a főhadiszállással. A titkos üzenetek váltásához szükséges kódokat azonban – mint ahogy ezt Marks esetről esetre feltárta – hihetetlenül könnyen és gyorsan fel lehetett törni. Mi több, nemegyszer ezeket a kódokat papírra írták, illetve nem lehetett jól elrejtteni, így aztán az alaposan és precízen dolgozó német elhárító tisztek pillanatok alatt megtalálták őket. Ezt egy hatásos kihallgatás követte, minek következtében a német Abwehr és Gestapo naprakész információval rendelkezett az angolok titkos hadműveleteiről. A szerzőt rövid időn belül kinevezték az SOE kódosztályának vezetőjévé, s „kereztrejtvény-hadjárata” révén a második világháború legtitkosabb hadműveleteiben vett részt.

Napi feladata abból állt, hogy új kódokat találjon ki, azokat elfogadtassa a vezető katonai réteggel, majd felkutassa a megfelelő munkatársakat, anyagi erőforrásokat és nyersanyagokat, hogy aztán nagy mennyiségben készítsen megfelelő felszereléseket az ügynökök számára. Az ügynökök kiképzése is az ő feladata volt, de itt aligha lehetett maradéktalanul eredményes munkát végezni. A túlélésben, illetve a – sajnos nagyon is gyakori és korai – lebukás elkerülésében taníthatatlan összetevő volt a helyzethez illeszkedő találékonyság, rögtönzőképesség, és bizony a kalkulálhatatlan szerencse is. Ezek bármelyikének hiánya gyorsan vezethetett a kegyetlen véghez. Az előbb már említett rádió adó-vevő készülékek miatt sikerült az ellenségnek számos esetben fogságba ejteni a brit ügynököket. Marks ezért egészen életé végéig felelősnek érezte magát. Halála előtt két évvel egy SOE konferencia reprezentatív előadója volt Londonban. Még ekkor sem tudott könnyek nélkül visszaemlékezni azokra a volt munkatársakra, akik a fogságba esés és a velejáró kínzások nagyfokú kockázatának tudatában vállalták feladataikat. Ez alkalommal is kitért arra, hogy saját balfogásait akkor sem lehet maradéktalanul a németek számlájára írni, ha azok valóban kegyetlenül bántak el a kezükre került ügynökökkel. A gyakori lebukásban éppúgy szerepe volt a kevésbé megbízható rejtjelrendszernek, mint ahogy az általuk végzett munka sajátosságait át nem látó, nehézkesen pedáns-bürokratikus brit kormányzerveknek is.

Marks, bár íróasztal mellett töltötte el a háborús éveket, óriási mértékben járult hozzá Nagy-Britannia titkos háborújának sikeréhez: akkor rendszeresített „technikái” nem csupán a korabeli munkatársak lebukásának kockázatát mérsékeltek, de a háború utáni évtizedekben is hosszú ideig alkalmazott eljárásokká rögzültek. Ezek egyike volt a selyem felhasználása. Selyemből készítették a zsebkendőket, alsóneműt és a kabátbélést az ügynökök számára. Mihelyst felhasználtak egy adott kódot, a zsebkendő azon részét meg lehetett semmisíteni. A könyv címe is erre utal, valamint a ciánkapszulára, amit minden ügynöknek magával kellett vinni arra az eshetőségre, ha fogságba esik. A selyem az életet szimbolizálta, mert így a kódok kevésbé voltak hozzáférhetőek avatatlan kezek számára. A cián pedig a halált jelentette.

Az első igazán nagy sokkhatás akkor érte, mikor felfedezte, hogy az ügynökök népszerű versek útján kommunikáltak a központtal: a versek segítségével írták kódolt üzeneteiket. A rádióadásokat természetesen a németek is vették, és hamar felismerték a verseket, így a kódokat is könnyedén fel tudták törni. Ahol megakadtak, ott a foglyul ejtettek kegyetlen megkínzása vezetett „eredményre”. Így szinte minden üzenetet el tudtak olvasni. Ezt próbálta megakadályozni Marks második gyökeres korrekciója. Az ismertísimerhető poemák helyett saját – dilettáns, de a célt jobban szolgáló – verseket költött. A háború befejező szakaszában ezeket a verskárdókat használta a brit ügynökhálózat.

A valóban hősi ügynöki legendárium sorából néhányat a szerző is részletez, illetve saját többlet-információjával gazdagít. Ezek között idézi fel Tommy Yeo-Thomas emlékét, aki mindent tudott a francia ellenállásról és fogságba esve a Gestapo kegyetlen elbánásában részesült, majd kalandos körülmények között sikerült megszöknie. Másik – immár valóban tragikus – hőse volt Noor Inayat Khan, egy indiai herceg gyönyörűsége lánya, aki az egyik legjobb SOE ügynök volt Franciaországban. Fogságba esése után egy koncentrációs táborban halt meg. Mellettük pedig a valóban legendává lett SOE ügynök Violette Szabo

volt. Róla 1958-ban film is készült (*Carve Her Name with Pride*). Ennek elhíresült versét Marks még a háború alatt írta a nőnek, ami eredetiben és amatőr fordításban így hangzik:

The life that I have	Az életem
Is all that I have	Mindenem
And the life that I have	És az életem
Of the life that I have	Élete
Is yours and yours and yours.	a tied, a tied és a tied.
A sleep I shall have	Álmom lesz
A rest I shall have	Megnyugvásom lesz
Yet death will be but a pause	De a halál nem lesz más, mint pillanatnyi szünet
For the peace of my years	Mert életem békéje
In the long green grass	A hosszú zöld fűben
Will be yours and yours and yours.	A tied, a tied és a tied.

Violette Szabo, azaz *Louise*, bár kiválóan kódolt és dekódolt, valamint ügyesen használta az adóvevőt, nem igazán emlékezett a versekre. Tulajdonképpen ez adta az indítást Marksnak, hogy saját maga írjon verseket ügynökei számára. Violette Szabo kiképzése leginkább Higgins professzornak és Eliza Doolittle-nek a *Pygmalion*ból elhíresült kapcsolatára hasonlított. A végkifejlet azonban azzal homlokegyenest ellenkező irányba, tragédiába fordult. Violette Szabo elfogása után nem vallott. Koncentrációs táborba került, ahol 1945-ben két másik hírszerzőtársával együtt kivégezték.

Sajátos szemszögből – malíciától sem mentesen – idézi fel a szerző de Gaulle londoni tevékenységét, és a „tábormok” többnyire viharos kapcsolatát az angol kormányzervekkel és különösképp az SOE-val. „Bár amikor de Gaulle először szállta meg Londont 1940-ben [sic!], semmije sem volt kivéve Franciaországot [mármint lobogó, ellenállásra buzdító patriotizmusa – F. É.], égető szüksége volt egy adóvevőre, hogy ezt tudassa vele [mármint hazájával – F. É.]. Már az SOE-val folytatott tárgyalások elején kikötötte, hogy minden Szabad Francia ügynök szabadon használhatja a titkos Francia kódot az SOE által felkínált rendszeren kívül.” Marks elsőként törte fel a londoni franciák kódrendszerét, az utóbbiak nem kis bosszúságára – miután jelezte is nekik rejtjelrendszerük „használatatlanságát”.

Létfonosságú volt, hogy az ún. „megfejthetetlen” üzeneteket – amelyek a napi titkos üzenetforgalom mintegy 20%-át tették ki – a lehető legrövidebb időn belül, a Gestapót megelőzve lehessen megfejteni. Mindeközben azzal is kalkulálni kellett, hogy milyen szubjektív kódolási bakik keletkeztek az ügynökök helyesírási ismereteinek fogyatékosságaiból adódóan. Ebből számtalan esetben következett szavak elírása, azaz a titkos üzenet kódoszlopainak elcsúszása, keveredése. A sokasodó üzenetforgalom miatt egyedül már nem volt képes egy-egy, nem megfelelően elkészített és beérkezett üzenet megfejtésére. Ezért 400 fiatal nőt alkalmazott erre a célra, akik – fedésként – ápolónői feladatok ellátására léptek a hadsereg kötelékébe. Szembetűnő, hogy Marks nem a matematikai készséget tartotta fontosnak. Szerinte egy kódfejtőnél a legfontosabb a zene iránti fogékonyság és a keresztrejtvény-fejtésben való jártasság volt. Az utánpótlás biztosítása érdekében Marks gyakran készített rejtvényeket a *The Times* melléklete számára, és a beküldők közül választotta ki új segítőitársai egy részét. A többnyire hölgy segítők közel ötven holland származású SOE ügynök sürgősen halálát okozta. Ez a felismerés vezette Marksot a harmadik forradalmi változás előmozdítására. Egy újabb rejtjel rendszeresítésével minden ügynök a központ tudomására tudta hozni, amennyiben elfogták, és nyomás hatására küldött valamilyen félrevezető üzenetet.

A Hollandiából érkező üzenetekben Marks számára egy idő után az tűnt furcsának, hogy azok mindig kifogástalan precizitással érkeztek a központba. Ez felkeltette gyanúját: a németek az orruknál fogva vezetik (félre) az angolokat. A holland ellenállás tagjai – a korábbi tapasztalatok szerint – jól képzett kódfejtők voltak. A németek félrevezető taktikáját a szakirodalom *Englandspiel*-nek nevezi. Marks közölte gyanúját feletteseivel, miszerint ügynökeik német fogságban vannak. Megérzése később igazolódott, de annak idején előljárói elvetették feltevését. A hivatali érzéketlenség közel ötven holland származású SOE ügynök sürgősen halálát okozta. Ez a felismerés vezette Marksot a harmadik forradalmi változás előmozdítására. Egy újabb rejtjel rendszeresítésével minden ügynök a központ tudomására tudta hozni, amennyiben elfogták, és nyomás hatására küldött valamilyen félrevezető üzenetet.

Marks ez időben tökéletesítette az – eredetileg német találmánynak számító – „egyszeri írótüb” használatát is. A számsorok előre kidolgozott kifejezéseket, illetve mondatokat jelentettek. Ehhez a számsorhoz további számsorokat rendeltek, amelyek szintén előzetes egyeztetés után készültek. Ezek a rejtjelek is egyszer használatosak voltak, ezért nagyon megbízhatóak. Marks ezeket a számsorokat megváltoztatta

betűkre. Az egyszer használatos „írótümb” a brit titkosszolgálatoknál a háború után standard rejtjelíró technikává vált.

Marks forgatókönyvírói vénája, évtizedeken át csiszolódott dramaturgiai technikája könnyen vihetné a narrációt egy „jól megcsinált” háborús, illetve titkosszolgálati kalandregény irányába. Ehhez képest szembetűnő a jelzett irány mellőzése, s még inkább az, hogy helyette a korabeli brit titkosszolgálat intézménytörténeti leírását is megtaláljuk, beleértve ebbe a belső működési rend meglehetősen bürokratikus útvesztőit is. Ez azért valóban hiánypótló, mivel a háború még szinte be sem fejeződött, de a brit MI6 – az SOE utódja – szorgalmasan semmisítette meg azokat a dokumentumokat, amelyek az SOE-ra mint intézményre, annak működésére vonatkoztak. A fennmaradt iratok túlnyomó többsége a bevetésekre vonatkozik, így keveset tudunk meg a döntéshozatali folyamatáról, illetve az igen csak költséges bevetések finanszírozásáról. Marks könyve azonban ezen területekre is bepillantást nyújt. Sőt mi több, információit a már említett SOE konferencián megjelent, még élő ügynöktársak és a szolgálat korabeli vezetői is hitelesítették.

Az már csak egy záró adalék, hogy noha a szerző könyve papírra vetésekor már több mint 75 telet számlált életében, mégis plasztikusan idézi fel egykori önmaga, a lázadó és kissé habókos ifjú korabeli lelkületét. Emberi, morális dilemmáit a munka természete kapcsán, s azt az e területen korántsem általános humorérzékét, amely esetenként kritikus helyzeteken is átsegítette. Ezek mindegyike olyan természetű, hogy aligha lehetett „utólag kitalálni”, s ha tetszik, a kritikus helyzetek sorában a depresszióba és „ellen-szere” volt, mert az azonnali cselekvést (ellenlépést) követelő – ma úgy mondják – problémamegoldó kreativitást segítette. A századközép viláégése közepette zajló „titkos háborúról” tudósító könyvek sorában Leo Marks munkája nem csupán belletrisztikai szempontból, veretes stílusa miatt, hanem a humanista normák időnkénti kényszerű mellőzése feletti egyidejű és visszatekintő tételődése okán is megkülönböztetett helyet biztosít a szerzőnek.

Figder Éva

DAVID CANNADINE

ORNAMENTALISM: HOW THE BRITISH SAW THEIR EMPIRE

(Ornamentalizmus, vagy ahogyan a britek saját birodalmukat látták)

London, 2001. 288 p.

David Cannadine a második világháború után, 1950-ben született, így azon történészek közé tartozik, akik – elődeiktől eltérően – már fiatalkorukban szembesültek azzal a ténnyel, hogy a fényes brit birodalom múlttá vált, amely elemzést igényel.

Cannadine Birminghamben született, a cambridge-i, az oxfordi és a princetoni egyetemen végezte tanulmányait, majd Cambridge-ben, valamint a New York-i Columbia Egyetemen tanított, jelenleg a londoni egyetem történeti intézetének (Institute of Historical Research) az igazgatója. Számos műve közül kiemelkedik a díjakkal kitüntetett „The Decline and Fall of the British Aristocracy” (A brit arisztokrácia hanyatlása és bukása), G. M. Trevelyan portréja, illetve a „Class in Britain” (Osztály Nagy-Britanniában), amely Johnsontól Thatcherig és a jelenlegi miniszterelnökig, Tony Blairig mutatja be az osztálymegosztottságtól terhes Anglia társadalmát. Cannadine ugyanakkor a köz- és a szellemi életben igen aktív, rendszeresen ír cikkeket és ismertetéseket a londoni és a New York-i időszakos és napilapokban, valamint ismert rádiós és televíziós személyiség.

A most ismertetendő könyvet valójában kiegészítésül szánta az arisztokráciáról és osztálymegosztottságról szóló műveihez, így mondhatni, hogy összességében megjeleníti a 20. századi Nagy-Britannia társadalomrajzát és a világban betöltött helyét. A mű az imperializmusnak nem a sötét oldalával foglalkozik, mint J. A. Hobson klasszikussá vált „Imperialism” című könyve. Összefoglalva inkább elmondható, hogy a mű részletesen ismerteti a britek elragadtatását a birodalom, a birodalom adta életlehetőségek iránt, amelyeket Joseph Conrad író „csodálatos behatolásnak” jellemezte. A könyv egyik ismertetője, az ismert történész, Bernard Porter azzal kezdte recenzióját, hogy a brit birodalom „fantasztikus látványosság, műsor” volt. Viktória királynő (1876-tól India császárnője) uralkodása idején kialakult kultusz eredményeképpen még ma is vannak idős indiai asszonyok, akik rendkívül tisztelik az egykori királynőt. Viktória maga mentes volt bármilyen fajjal előítéllettől, egyik bizalmasa egy indiai szolgálója volt. Sok angol átlagember lekezelően viszonyult a birodalom számos népe iránt, a gyarmatokon töltött éveik után ez a vélekedés azonban gyakran megváltozott.